

Häll- ristningar i Norrköping

En vägvisare

INNEHÅLL

Bronsåldern	3
Norrköpingstrakten under bronsåldern	6
Översiktskarta	6
Var, när, hur och varför gjordes hällristningar?	7
När upptäcktes hällristningarna?	9
Skydda, vårda och bevara hällristningar	10
1. Himmelstalund	12
2. Ekenberg	17
3. Pryssgården	20
4. Fiskeby	21
5. Leonardsberg	23
6. Karlsberget vid Glan	25
7. Skälv och Klockaretorpet	26
8. Herrebro	28
9. Egna hemsristningen	30
10. Åsvittinge i Kuddby	31
11. Åby i Kuddby	32
Forntida kalendrar? Andra tolkningar av hällristningar	33
English Summary	35

Hällristningar i Norrköping

Text: Ann-Charlotte Hertz

Foto: Norrköpings stadsmuseum och författaren

*Produktion: Informationskontoret, Norrköpings kommun,
på uppdrag av Norrköpings stadsmuseum*

Kartor: Stadsingenjörskontoret, Norrköpings kommun

Tryck: Norrköpings tryckeri, Norrköping 1999

Denna broschyr har kunnat framställas tack vare stöd från Länsstyrelsen i Östergötland, Östgötastiftelsen Natur och Fritid samt Kultur- och fritidsnämnden i Norrköping.

Omslagsbild: Skepp, procession och adorant från Ekenbergsristningen, fornlämning nr 23 i Östra Eneby (se sid 18).

Baksidan: Skepp med solsymboler nära Karlsberget, fornlämning nr 44 i Östra Eneby samt solsymboll från Ekenberg, fornlämning nr 23 i Östra Eneby.

Kopia av bronsåldershus uppbyggt i Ekehagens forntidsby utanför Falköping i Västergötland.

Bronsåldern (cirka 1800 – 500 f. Kr.)

Vi vet att bronsålderns människor levde i ett behagligt klimat. Medeltemperaturen var några grader högre än idag, somrarna var varmare och torrare. Klimatet var ungefär som i dagens Sydfrankrike.

Landskapet såg också annorlunda ut. Det var öppet och ljust och dominerades av lövträd, främst ekblandskog. Under bronsålderns senare del blev klimatet fuktigare och svalare. Det gynnade i sin tur invandring av nya trädslag som granen och boken. Klimatförändringen kulminerade i ”Fimbulvintern” under järnålderns tidigaste del.

Under bronsåldern kände man till konsten att väva. Männen bar livklädnad, mantel och ibland en rund mössa, kvinnorna

klänningar av grovt ylletyg och till och med hårnät för sina komplicerade frisyrrer. Unga flickor kunde bära kortärmad tröja och kort kjol av yllesnoddar. Detta har undersökningar av bronsåldersgravar i Danmark och Sverige visat. Men enklare kläder var säkert fortfarande av skinn.

De bodde i långa hus, i storfamilj, ofta flera generationer tillsammans. De var boskapsskötare som höll får, getter, kor och svin. De brukade jorden med enkla träredskap och skördade korn och vete på små åkerlappar. Men det åkern gav räckte knappt till hälften av det dagliga proteinbehovet. Därför var slakt av husdjuren, jakt, fiske och insamling av nötter och bär viktiga tillskott till kosten.

Bronsålderslandskap. Akvarell av Sven-Olov Ehrén.

Under bronsåldern ökade kontakterna med utlandet och bronsföremål började importeras. De äldsta föremålen är svärd och dolkar. Dessa kom från kontinenten, från Donauregionen i östra Centraleuropa. Samtidigt började egen bronstillverkning utvecklas här. Bronsen, en legering av koppar och tenn,

var dyrbar och användes i början bara till smycken och vapen.

Skickliga inhemska hantverkare lärde sig så småningom tillverka alltmer komplicerade föremål som ceremoniyxor och bronslurar och nådde verkligt mästerskap på detta område. Först när bronsen fått större spridning i samhället användes den också till arbetsredskap vid sidan av redskap av sten och flinta.

Nordeuropa var alltså en länk i ett stort handelsutbyte som hade sina förgreningar i Sydösteuropa och Orienten. Den europeiska kontinenten var centrum för ett högt utvecklat bergsbruk och brons-hantverk samt växelstation för kulturyttringar mellan det centrala Europa och den östra medelhavs-världen.

Det är troligen längs den vägen, via Balkan, som de impulser gått vilka gav upphov till den nordiska spiralornamentiken i den äldre bronsålderns konst. Spiralornamentiken återfinns på både föremål och på hållristningarna.

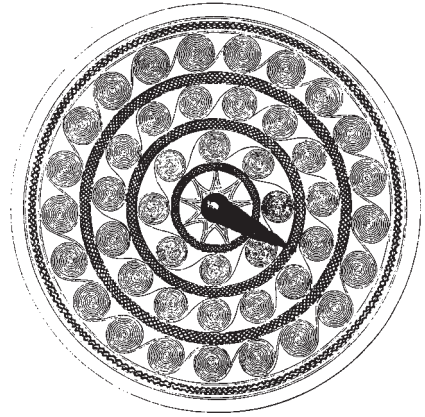
UNDER DEN ÄLDRE BRONSÅLDERN, (1800–1100 f. Kr.), utvecklades Nordeuropa till en i högsta grad självständig kulturprovins.

Storhögar, eller i kusttrakterna rösen, som började resas över de döda under äldre bronsålder ger oss en aning om bygdens utbredning och samhällets organisation. Högarna verkar vara samlade i avgränsade territorier eller hövdingadömen som stått under en central ledning. Där har hövdingen kunnat garantera en obehindrad och säker transport av varor liksom ett antal specialister på metallhantverk vilket var viktigt för att tillverkning och avyttring av statusföremålen skulle fungera.

Gravfynden avslöjar stora sociala skillnader inom de olika samhällena i Norden. Flertalet av de rikt utrustade gravarna är mansgravar. Kvinnogravar är endast hälften så vanliga som mansgravar och barngravar påträffas nästan inte alls.

Några mycket märkliga gravfynd från storhögar finns i Danmark och Sverige. De döda hade begravats fullt påklädda med smycken, vapen och annan utrustning och lagts ned i en itukluven ekstam inne i högen. Detta begravningssätt har gjort att även de dödas kroppar, textilier och annat organiskt material bevarats till vår tid.

UNDER YNGRE BRONSÅLDER (1100–500 f.Kr.) skedde stora omvälvningar på kontinenten och i medelhavsvärlden. Nya krigiska

Bältesplatta i brons med spiralornering. Smycket bars mitt i bältet på magen av bronsålderns kvinnor.

stammar tog de gamlas plats och andra seder kom i bruk. Bland annat började gravskicket ändras. Det blev vanligt att de döda brändes på bål och de brända benen placerades i urnor inom ett avgränsat område, ett urnegravfält. Så småningom blev den gravläggningsseden vanlig också i våra trakter och bygravfälten började växa fram. Gravgåvorna blev allt färre och oansenligare.

Befolkningen ökade och bebyggelsen blev mera koncentrerad. Med klimatförändringen mot kallare och fuktigare väder blev levnadsvillkoren mot bronsålderns slut annorlunda. Det fordrade planering av hur husdjuren skulle stallas och utfodras under vinterhalvåret, hur åkrarna skulle kunna ge bättre skörd och kanske också hur man skulle bo och klä sig bättre mot kyla och fukt.

Arkeologiska fynd hjälper oss att förstå bronsålderssamhällets materiella kultur. Men den som vill tränga vidare in i bronsåldersmänniskans föreställningsvärld måste söka sig till de tysta, fascinerande dokument som de tusentals hållristningarna utgör.

Norrköpingstrakten under bronsåldern

Norrköpingstrakten är rik på fasta fornlämningar. Inom kommunens gränser finns det mer än 17 000. I Norrköpings västra utkant, mellan staden och sjön Glan, ligger ett av Sveriges förnämsta hällristningsområden. Där finns på en yta av 5 x 2 km runt Motala ström mer än 7 000 ristningar. Men ristningar förekommer även inne i den nuvarande stadsbebyggelsen, bl a vid Egna hem i Hageby. Dessutom finns några platser med hällristningar i bl.a. Furingstad och Kuddby på västra Vikbolandet.

Hällristningarna i Norrköpingstrakten ligger vanligen 15–25 meter över havets nivå. Landskapet såg mycket annorlunda

ut för 3 000 år sedan. Många bergknallar var då öar och vattnet trängde långt in på slättlandet. Bråvikens innersta del gick under bronsåldern upp till Norrköpings centrum, så det var nära den dåvarande kusten som flertalet av hällristningarna knackades in i berget. Motala ström var den viktiga trafikleden in i landet och runt Strömmen fanns en relativt bofast befolkning.

Det är det stora antalet hällristningar som dominerar fornlämningsbilden nordväst om Norrköping. Men det finns också andra arkeologiska spår från bronsåldern som lösfynd av bronsyxor, svärd, halsringar och andra smycken.

De hällristningsområden som behandlas i denna broschyr:

1. Himmelstalund (sid 12)	5. Leonardsberg (sid 23)	9. Herrebro (sid 28)
2. Ekenberg (sid 17)	6. Karlsberget (sid 25)	10. Egna hem (sid 30)
3. Pryssgården (sid 20)	7 & 8. Skålv och Klockaretorpet (sid 26)	11. Åsvittinge (sid 31)
4. Fiskeby (sid 21)		12. Åby (sid 32)

När motorvägen E 4 skulle få en ny sträckning förbi Norrköping i början av 1990-talet påträffades en mycket stor boplatz norr om Motala ström i Pryssgårdens, Östra Eneby socken. Boplatzen, som låg vid den dåvarande stranden av Strömmen, innehöll mer än 30 byggnader, de flesta från bronsåldern.

Lång utsträckning i tid visar också det s.k. Fiskebygravfältet som undersöktes på 1950-talet. Det började användas under bronsålderns senare del och upphörde först i kristen tid.

Nära hällristningar och boplatser har också s.k. skärvstenshögar påträffats. Det är

fortida avfallshögar som kan innehålla skörbränd, skarpkantad sten som upphettats och använts vid matlagning. Högarna kan också innehålla flintavslag, keramik, malstenar och i undantagsfall något daterande bronsföremål som knapp m m.

Det visar att bebyggelsen i Norrköpings-trakten har lång kontinuitet och att trakten bör ha haft en relativt stor och permanent befolkning under bronsåldern. Området kan ha fungerat som ett socialt, ekonomiskt och religiöst centrum, där Himmelstalund – eller Ekenberg – var regionens kultplats.

Var, när, hur och varför gjordes hällristningar?

Många hällristningar hittar man på flata, av inlandsisen slipade hällar i bördig mark, i närheten av vattendrag. Oftast har hällarna in i sen tid varit överväxta med grästorv.

Andra ristningshällar har varit täckta av grav- eller bålrösen eller av senare bebyggelse. Enstaka ristningar finns på lösa block eller stenar. Även där ristningarna ligger öppna, kan de vara svåra att upptäcka. Bäst ser man dem i snedbelysning, dvs morgon- eller kvällssol eller med hjälp av konstgjort ljus nattetid.

Idag vet vi att de flesta hällristningar kom till under bronsåldern, (1800–500 f.Kr). Men långt fram på 1800-talet gick forskar-

nas åsikter vitt isär när det gällde datering av hällristningarna. Det var först i slutet av 1860-talet, när riksantikvarien Hildebrand besökte ristningarna vid Ekenberg utanför Norrköping, som det stod klart att det var svärd från bronsåldern som ristningarna därute avbildade. Dessutom stämde ornamentdetaljer på vissa bronsåldersföremål väl överens med detaljer på ristningarna.

Det är knappast troligt att alla ristningar på en plats har tillkommit samtidigt. Ofta hittar man inknackade ristningar som överlagrar andra. Det gör det sannolikt att ristandet pågått under en längre tid på de flesta platser. Kanske fanns det vissa människor som hade som uppgift att hugga in hällrist-

Svärdsbilder från Ekenbergsristningarna (jämför med svärdsavbildningen på sidan 4).

ningar på ungefär samma sätt som de kringvandrande runristarna högg sina runor 2 000 år senare.

Vissa forskare hävdar att det kan ha varit själva ristandet som var det väsentliga, inte den bestående bilden. Den ständiga upprepningen av samma eller besläktade symboliska motiv är onekligen slående när man betraktar hällristningarna.

Egentligen är ordet ristning missvisande. Bilderna knackades in i berget med en spetsig, hård sten eller höggs någon gång in med hjälp av ett mejselliknande bronsverktyg. Ibland efterbearbetades ristningarna med sand och vatten för att bli djupa.

Det är möjligt att bilden först skissades upp med kol. Vi vet inte om hällristningarna verkligen varit ifyllda med någon färgblandning som fett och järnoxid. All målning vi ser i dag är nutida och gjord för att vi lättare ska hitta ristningarna.

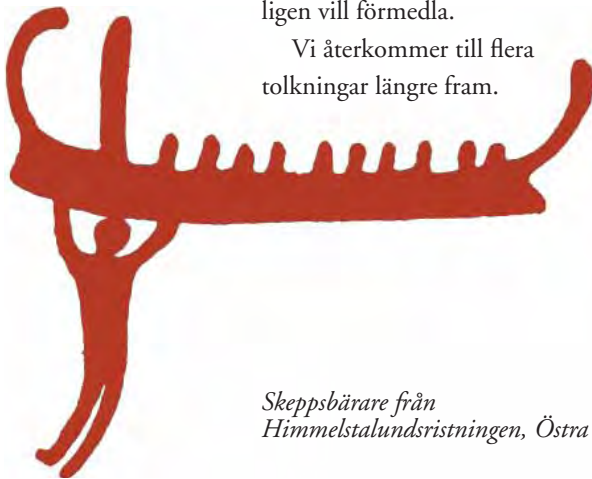
Det är svårt att ge ett entydigt svar på varför ristningarna kom till. Men troligen är de lämningar efter bronsålderns magiska och religiösa föreställ-

ningar. På hällarna träffades människor för att tillbe och försöka påverka gudarna genom olika ceremonier.

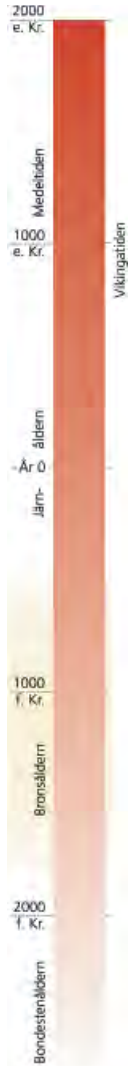
Det gällde att försäkra sig om att solen skulle återvända efter en lång vinter, att skörden skulle bli god och att betet skulle bli rikligt, att husdjuren skulle få många ungar och att jakten på skogens vilt skulle bli framgångsrik.

Många bilder är svåra att förstå och förklara eftersom de tillhör bronsåldersmänniskans föreställningsvärld för 3000 år sedan. Det är inte vardagen hällristarna ville skildra. Snarare är det böner och besvärjelser till gudar som styrde och ställde med tillvarons väsentligheter som väder och vind, sol och måne, liv och död. Det finns många tolkningar av vad hällristningarna egentligen vill förmedla.

Vi återkommer till flera tolkningar längre fram.

Skeppsbärare från Himmelstalundsristningen, Östra Eneby.

När upptäcktes hällristningarna?

Hällristningarna upptäcktes senare än många andra fornlämningar.

Först i mitten på 1700-talet nämns hällristningar i Norrköpingstrakten. Det är ristningar vid Herrebro i Borgs socken och en numera försvunnen ristning i form av ett hjulkors på Knäppingsborgsklippan mitt i Motala ström inne i Norrköping. På 1840-talet upptäcktes ristningarna vid Himmelstalund av kyrkoherden Wiede. Den för dateringen av hällristningar så viktiga upptäckten vid Ekenberg gjordes av fabrikören O. V. von Schmalensee, ägare till lantegendomen Ekenberg. Han var född i Bohuslän och hade fått en skärpt blick för hällristningar. Genom riksantikvarien Hildebrands besök på Ekenberg 1867 blev hällristningarna daterade till bronsåldern.

Mellan 1869 och 1882 arbetade agronomen Carl Fr. Nordenskjöld med en inventering av "Östergötlands minnesmärken". Vid genomgång av Norrköpingstraktens hällristningsområden upptäckte han många förut okända lokaler. Han tecknade av ristningarna och denna doku-

mentation visade sig så småningom bli mycket värdefull för framtiden.

Flera nya ristningar beskrevs 1903 av den dåvarande prins Gustaf Adolf (sedermera kung Gustaf VI Adolf) när han som konvalescent bodde på Kneippbaden. Kanske var det under promenaderna vid Himmelstalund som hans stora arkeologiska intresse grundlades.

Den främste utforskaren av Norrköpings och Östergötlands hällristningar är utan tvekan fil dr. Arthur Nordén. Mellan 1915 och 1925 ägnade han nästan varje sommar och höst åt intensiva hällristningsstudier. 1926 framlade han sin doktorsavhandling "Östergötlands bronsålder" – ett arbete som bildat grunden för vidare östgötska hällristningsstudier.

Arthur Nordéns enträgna forskningsarbete gjorde att

flera tusen hällristningar upptäcktes i Östergötland och framför allt i Norrköpingstrakten. Efter Nordéns tid har enstaka hällristningar framkommit vid arkeologiska undersökningar och framför allt i samband med Riksantikvarieämbetets fornminnesinventeringar dels i slutet av 1940-talet och dels 1979–80. När motorvägen E4 skulle dras förbi Norrköping gjordes i början av 1990-talet specialinventeringar av hällristningar. Inventeringarna har resulterat i att nya ristningar visserligen påträffats men hällristningarnas centralområde vid Glans utlopp verkar vara konstant.

Idag är mer än 3 300 bildristningar och nästan 4 000 skålgropar kända inom Norrköpings församlingar. Säkerligen ligger många andra ristningar täckta av gräs och jord.

Numera är arkeologerna mycket försiktiga med att avtäcka flera ristningsytor. Vittring, de sura regnen och ibland avsiktlig vandalisering har ökat medvetenheten om att inte ens hällebergets ristningar kan bestå i evighet.

Ristningen norr om Herrebro upptäcktes på 1760-talet. Den visar djupt huggna yxor, svärd, skepp, ramfigurer och solsymboler.

Norrköpingstraktens hällristningar vårdas av Stadsmuseet i samråd med länsstyrelsen. Cirka 2 000 ristningar ingår i vårdprogrammet. De flesta av dem måste målas om efter tre till fem år.

Skydda, vårda och bevara hällristningar

Hällristningarna har legat ganska intakta i 3000 år. Men under det senaste århundradet finns alltför tecken på att inte ens det hårda hälleberget undgår förändring som har med luftens och vattnets innehåll att göra. Och den förändringen går i snabbare takt ju mer fabrikernas och trafikens utsläpp ökar.

Vittring av berg har alltid förekommit, salt och regnvatten spränger bort små mineralkorn i bergets yta. Mikroskopiska växtrötter letar sig ned i hålrum i berget, vatten rin-

ner ned och fryser och små bitar sprängs så småningom bort. Men nu påskyndas dessa naturliga processer av svavel och kväve från bilar, fabriker och vår tids oljeeldning.

Ristningarna på den svenska västkusten är värst drabbade men nu är skadorna tydligt synliga även på hällristningarna här. Pessimisterna säger att de urgamla meddelandena från våra förfäder kan vara utplånade om 50 år om inget radikalt händer.

I Tanum på västkusten och på Gotland har man täckt över tidigare öppna ristningar

Den röda färgen nutida

NÅGRA UTVALDA HÄLLRISTNINGSSOMRÅDEN I NORRKÖPINGS KOMMUN VÅRDAS KONTINUERLIGT. Det är normalt sådana platser som är lätta att nå och inte alltför svåra att hitta i terrängen. På dessa platser finns skyltar som berättar om ristningarna och en del av ristningarna är imålade för att synas bättre. Ungefär 20 procent av traktens kända ristningar vårdas på detta sätt.

All målning vi ser idag är nutida och det är röd färg som används för imålning.

På 1970-talet användes vit och i enstaka fall gul och blå färg och spår av sådan färg kan undantagsvis finnas kvar på några ristningar.

Före målning sopas berget rent, tvätas eller skuras med borste och vatten. Inga kemikalier används vid rengöringen. Normalt håller imålningen 3–5 år varefter den måste förnyas.

Vårdarbetena utförs av Norrköpings stadsmuseum i samråd med länsstyrelsen och Riksantikvarieämbetet.

med sand och jord för att de ska skyddas bättre mot försurningen. Något sådant har ännu inte prövats i Norrköpingstrakten.

ETT GAMMALT PROBLEM är den omedvetna eller ibland avsiktliga vandaliseringen av ristningar. Att elda på berg där det finns ristningar är naturligtvis uteslutet, men många hållar har sedan långt tillbaka fått svåra sprickskador genom just eldning. Det har gjort av delar av ristningar helt försvunnit och att resterna av ristningen vittrar snabbare. På Himmelstalundsfältet finns tyvärr flera sådana exempel.

Att åka med fordon, även cykel, på hållristningar är naturligtvis förbjudet och man bör undvika att ens gå på själva ristningarna eftersom det innebär en mekanisk nötning.

Det borde vara självklart för alla att inte måla eller ens krita i hållristningar eller – ännu värre – göra egna ristningar eller försöka göra avgjutningar av befintliga ristningar.

Hållristningar liksom andra fornlämningar har lagskydd genom Kulturminneslagen.

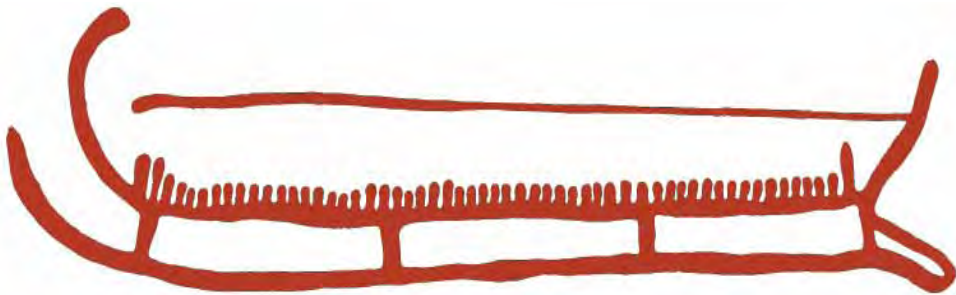
Mer information

*Norrköpings stadsmuseum
Västgötegatan 21
602 21 Norrköping
Tel 011-15 26 20, fax 011-10 76 01
www.norrkoping.se/stadsmuseet*

*Bronsåldersföreningen i Norrköping
(BRIN)
Box 2310
600 02 Norrköping
Tel 011-165545, fax 011-162340
www.brin.se*

*Kulturmiljöenheten
Länsstyrelsen
581 86 Linköping
Tel 013-19 60 00, fax 013-19 63 64
www.e.lst.se*

*Riksantikvarieämbetet
Box 5405
114 84 STOCKHOLM
Tel 08-51 91 80 00
www.raa.se*

Uthugget praktskepp med bemanningsstreck vid Himmelstalund.

1. Himmelstalund

– regionens kultplats eller "klotterplank"?

*Fornlämning Raä nr 1, Östra Eneby socken.
Fornlämningen är skyltad och till stor del imålad.*

På två vitt synliga bergklackar i ett öppet friluftsområde nordöst om Motala ström och väster om staden ligger en av Skandinavien största hällristningsplatser. Området har tidigare legat i åker och var före säteribildningen – Himmelstalunds herrgård – bebyggt med Himmelstads by. På 1800-talet anlades ett limkokeri på krönet som förstört en del ristningar. Den sista bebyggelsen, en röd lada, brann ned på 1970-talet.

Inte mindre än 1 660 ristade figurer finns vid Himmelstalund. Troligen har det funnits ännu flera men dessa har förstörts genom områdets tidigare användning. Numera går en cykelstig genom området. De största ristningarna ligger dels nordöst om cykelstigen i den övre delen av det sydöstra hällpartiet, dels i den nordöstra delen av det nordvästra, mindre hällpartiet. Ristningar finns på båda

sidor cykelstigen men på den östra sidan är de till större delen imålade och lättare att upptäcka.

Det är med en viss vördnad man nalkas berghällarna på krönet av detta område. Här, invid Strömmen, låg kanske regionens viktigaste samlings- och kultplats under bronsåldern. Här har folk mötts, samtalat, slutit överenskommelser, bytt varor och förenat sig i den gemensamma kulturen vars slutliga spår vi nu ser på hällarna.

Det är *skeppen* som dominerar ristningarna vid Himmelstalund. 622 stycken av olika storlek och utseende, de flesta konturristade, andra helt uthuggna i berget. De flesta har dubbelt skrov. Bemanningsstreck, de korta små strecken vid skeppens reling som symboliserar besättning är vanliga. Skulle man döma efter besättningens antal skulle det

Hjortspringskeppet. Skeppet påträffades i en mosse i Danmark. 300-talet f.Kr.

vara mycket stora skepp som avbildats här. Sådana var knappast möjliga att bygga med den tidens teknologi. Och inte är det någon handelsflotta eller något verkligt sjöslag som avbildats heller. Snarare är det skepp som på ett eller annat sätt använts i rituellt syfte. Exempel på miniatyrskepp som haft ceremoniell betydelse finns bl.a. i Danmark och Egypten. Skeppen på ristningarna är kanske en bild av färden till dödsriket. Den tolkningen kan få stöd i att även gravar från brons- och järnåldern ibland byggdes i form av ett skepp.

Det enda verkliga skepp från denna tid som påträffats i Skandinavien är Hjortspringskeppet från Danmark. Det hade plats

för 22–24 mans besättning och dateras till 300-talet f. Kr. Det skeppet är mycket likt många av hållristningsskeppen.

Andra skepp vid Himmelstalund har dekor i skroven och några skepp bär upp träd- och mansfigurer. *Trädfigurerna* är kanske ”kultträd” besläktade med våra majstänger, brölloppsträd och julgranar. Heliga träd och lundar finns i många förhistoriska religioner.

Trädet betraktas som en länk mellan underjorden via rötterna och himlen genom kronan. Trädet är också en symbol för livets eviga kretslopp, för liv, död och återfödelse.

Skepp med trädfigurer synliga ovanför relingen.

Vägbeskrivning

Om du kommer E4 norrifrån: Efter trafikplats Åby, åk mot höger vid avfart mot Norrköping N (och väg 55 och 56), fortsätt (under järnvägen) genom rondellen vid Sandbyhov. Fortsätt Stockholmsvägen till nästa rondell och ta Riksvägen i sydvästlig riktning. Passera över spårvägen och under bro för Finspångsvägen. Knappt 400 m därefter svänger du till höger efter skylten *Hällristningar* och parkerar vid Himmelstalundsbadet.

Om du kommer E4 söderifrån: Vik av från E4 mot Norrköping vid skylten *Norrköping S*. Åk förbi trafikplats Klockaretorpet och trafikplats Kneippen mot centrum. Passera över Riksbron vid Motala ström. Omkring 250 m efter bron åker du in till höger vid skylt *Hällristningsmuseet* och fortsätter under Riksvägen till Himmelstalundsbadets parkering.

Från Himmelstalundsbadets parkering: Vandra cirka 400 m längs cykelstigen upp till krönet i parkområdet. Där ligger Himmelstalundsristningarna.

Skala 1:50 000

Vildsvinsjakt, Himmelstalund. Observera jakthundarna runt galten!

Världsträdet Yggdrasil hos asarna sägs ha varit evigt grönskande. Föreställningen om heliga träd har varit vitt spridd från Asien till Västeuropa. Hos exempelvis kelterna var eken och idegranen helig. Trädbilderna visar på att våra förfäder redan under bronsåldern var del av ett större religiöst och kulturellt sammanhang som omfattade inte bara Europa utan också stora delar av Asien.

På Himmelstalund finns ett 60-tal **mansfigurer**. De är vanligen små och helt uthuggna i klippan. De förekommer ofta tillsammans med andra figurer, mitt bland djur som bärare av spjut eller skepp. Någon lutar sig på sitt spjut (eller herdestav), en annan höjer spjutet för att nedlägga en galt.

Himmelstalundsristningen har förhållandevis många **djurfigurer**. De flesta är små, helt uthuggna och föreställer säkerligen svin. Svinen uppträder ofta flockvis.

Ett vackert ristat exempel är en svinhjord i en glacialränna som slipats slät av inlandsisen i nordvästra delen på Himmelstalund. Här finns också en mansfigur med spjut eller möjligen en herdestav. En berömd jaktscen med spjutbärare, hundar och en överstor galt finns på krönet av den sydöstra hällen. I övrigt förekommer hästar – kanske hingstar i par – och bockar med tydligt ristade horn.

Tamhästen kom till Sydsckandi-

Yxor eller bronslurar?

Spjut buret av mansfigur.

Djupt huggna ornerade skepp samt ramfigur med sparr- eller fiskbensmönster som dras av en eller två män. Ramfigurer är inte ovanliga på Norrköpingsristningarna.

navien någon gång på 2000 talet f. Kr. Den fick även stor betydelse inom mytologin. Det var hästen som drog solen över himlavalvet. Hingsthetsningar kan ha varit en del av ceremonierna. Under forntiden förekom också hästoffer. När landet blev kristet blev det tabu att äta hästkött eftersom det betraktades som en hednisk kvarleva.

Himmelstalund har ett 30-tal **vapenfigurer** men de är betydligt färre och mindre än vid Ekenberg. Yxorna dominerar men även spjut förekommer. De flesta yxorna finns nedanför cykelstigen inom nordvästra delen av Himmelstalundsristningen.

Yxan har spelat en stor roll i den nordiska mytologin. Yxan eller yxhammaren är guden Tors tillbehör och en symbol för blixten och åskan. Kanske är de här yxbilderna de tidigaste tecknen på tillbedjan av Asa-Tor och hans maktattribut.

Spjutet var Tyrns eller sedermera Odins attribut. Här kan vi möjligen se första steget i förvandlingen från ett väsenslöst maktbegrepp mot dyrkan av ett människolikt väsende, guden Odin.

Ramfigurer tillhör de typiska för just Norrköpingsområdet. Vid Himmelstalund är sju sådana kända. Den största ramfiguren finns i det nordvästra området. Den har ett sparr- eller fiskbensmönster och bärs av två små män på en lång stång som i ena änden avslutas med en spjutspets. Vad ramfiguren ska betyda har diskuterats mycket. Kanske är

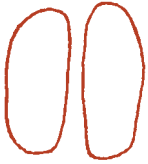

Hjulkors – en solsymbol – kan vara friliggande eller inskrivna i cirklar eller kvadrater.

den ett standar eller troligare ett fångst- eller fisknät. Det märkliga är att trots närheten till Strömmen finns inte en enda fisk representerad på ristningarna. Var den så rikligt förekommande att man inte ens behövde be gudarna om det? Eller är ramfiguren en forntida karta som gjordes för att upprätthålla reviret? Om detta vet vi intet.

Andra symboltecken på Himmelstalund är *hjukors*, *cirkelfigurer* och *fotsulor*.

Hjukorsen brukar tolkas som symbol för den livsnödvändiga solen. Genom att hugga in solsymbolen ville man försäkra sig om

Spår av nakna fötter. Fick gudomen endast avbildas så?

Spår av sandalklädda fötter – ett sätt att locka guden till platsen?

solens ständiga återkomst för att åkrarna skulle ge en god skörd. Cirkelfigurererna kan vara soltecken eller möjligen avbilda sköldar.

Fotsulorna är ibland avbildade ensamma, men ofta två och två. En del ser ut som nakna fötter, andra som sandalklädda med en ”rem” tvärs över foten.

Kanske var fotsulorna en bön om att guden skulle komma ner till hällarnas folk. Var bilden av fotsulorna ett sätt att berätta

om en osynlig gudom som var så helig att han inte alls fick avbildas? Traditionen om den osynliga gudomen finns också i bibeln.

Där berättas att ingen fick göra en bild av Jehova.

En unik ristning är en 22 m lång rad med 25 spårstämplar

Björnsår – en unik ristning.

– ursprungligen flera – som vill ge intryck av att en björn gått över hällen på bergklackens krön. Den ristningen är enastående i sitt slag och ger intryck av att björnen kan ha varit ett totemdjur.

Spridda på ristningarna finns även s.k. älvkvarnar eller skålgropar. Det är små inknackade gropar i berget, vanligen 3–5 cm i diameter och någon eller några centimeter djup. De fungerade som små offergropar och var symbol för liv och fruktsamhet. I senare tid offrade man till älvorna i dessa gropar och därav har de fått namnet älvkvarnar. Alldeles intill och delvis på ristningarna fann forskaren Arthur Nordén vid undersökningar på 1920-talet tjocka lager av kol och skörbränd, skarpkantad sten. Han tolkade det som rester av rituella måltider som skulle förekommit uppe vid ristningarna.

En liten runristning bestående av sex runor ur den äldre runraden finns på en av hällarna i närheten av den största ramfiguren. Runorna har daterats till yngre järnålder och bör vara cirka 1500 år yngre än övriga ristningar på hällen. Runristningen kan vittna om att Himmelstalund fortfarande betraktades som en viktig plats för kult och riter.

2. Ekenberg – prattskepp, svärd och rituell procession

Fornlämning Raä nr 23, Östra Eneby socken
Fornlämningen är skyltad och till största delen imålad.

Vid Ekenberg finns Östergötlands kanske tydligast huggna och motivmässigt mest varierade ristningar. Vid sidan av Himmelstalund är det den bäst kända ristningen. På de stora, släta bergytorna finns sammanlagt ca 370 figurer.

Av de 113 **skeppen** på denna ristning är ungefär hälften konturristade, den andra hälften helt uthuggna. Några av skeppen har ovanligt rik dekor, bl.a. löpande hundmönster (ett slags spiralfigurer förenade med varandra i rytmisk upprepning) och tydliga djurhuvudstävar (2000 år före vikingaskeppen!)

På Norrköpingsristningarna är mer eller mindre naturalistiskt utförda **djurfigurer** vanliga. De finns också på Ekenbergsristningen. Det finns minst 50 djur bland vilka man kan se häst och hjort. Hjorten var en symbol för fruktbarhet och styrka, särskilt under brunnstens revirstrider. Den är också en symbol för död och återfödelse eftersom den faller hornen på hösten och får nya, ännu större på våren. Kring kronhjorten florerade myter i hela Västeuropa. Cernunnos, kelternas fruktbarhetsgud, brukade framställas med hjorthorn på huvudet.

De ståtliga **svärdsristningarna** på Ekenberg är ovan-

Ornerat skepp med djurhuvudstäv – 2 000 år före vikingaskeppen...

ligt många och detaljrikt utförda. De flesta svärderna är avbildade i naturlig storlek eller större. Det är tack vare svärdens detaljer som riksantikvarien Hildebrand på 1860-talet lyckades datera hällristningarna till bronsåldern och på det sättet göra Ekenberg till en ”klassisk” ristningsplats.

Svärderna avbildas alltid friliggande – ingen människofigur håller i dem. Troligen får svärderna uppfattas som religiösa symboler eller kultföremål. Kanske var det så att de dyrbara svärderna inte kunde offras till gudarna i mossar eller vattendrag utan istället genom riter och ceremonier vid inhuggandet i berget vigdes åt guden.

Vid Ekenberg finns ett 70-tal **mansfigurer**. En del av dem liknar streckgubbar med trekantig kropp, andra har cirkelformig kropp. Alla har små huvuden och smala ben.

De två största figurerna med

Ornerat praktskepp omgivet av adoranter och mantelklädda stormän.

trekantig kropp ska kanske tolkas som hövdingar eller gudar där de står insvepta i sina mantlar. Tvåtalet tycks ha varit ett heligt tal under bronsåldern.

Andra mer schematiskt tecknade figurer deltar i olika riter. Några har armarna lyfta i en gest av åkallan eller dyrkan. De brukar kallas adoranter. Några av dessa adoranter förekommer i mera komplexa bildsammanhang som liknar scener.

Flera adoranter står runt ett skepp som dras av två hästar. Det hästdragna skeppet är

inte helt unikt bland Norrköpings ristningar. Här framgår det tydligt att det avbildade skeppet inte är ett vanligt skepp utan ska ses som ett rituellt eller kultiskt skepp eftersom det omges av adoranter.

Den livligaste scenen på Ekenberg är en procession av män, alla med markerat kön. Den femte figuren från täten i denna rad skiljer sig från resten genom sin storlek. Är det en jättedocka av halm som bärs upp med hjälp av rep eller en tråklyka, det vill säga en gudabild, som bärs fram i procession? Fornforskaren Arthur Nordén ville se denna sed som en parallell till de karnevalsuptåg som långt senare – under medeltiden – finns dokumenterade i Västeuropa och som ursprungligen var en fruktbarsrit.

Strax nedanför den rituella processionen finns en mansfigur som lyfter ett spiralornerat, skivliknande föremål ovanför huvudet. Figuren brukar kallas ”solbäraren” och han lyfter en ornerad bronssköld mot himlen.

Skepp, solsymboler, procession och den bekanta solbäraren vid Ekenberg.

Hästdraget skepp omgivet av adoranter – ett inslag i kulturen under bronsåldern?

Andra små ristade mansfigurer har en till synes cirkelrund kropp. Är det sköldar de bär framför sig? De bronssköldar som hittats i jorden har varit lövtunna och har inte dugt i strid. Kanske blev den här skölden på Ekenberg ett offer till gudarna genom att återges i berghällen i stället för att man offrade en riktig sköld. Eller användes den guldglänsande skölden för att skicka optiska signaler till gudarna eller grannbyn?

Nedanför ”solbäraren”, på samma hällparti, förekommer män i andra kultiska sammanhang. Tre av dem förefaller blåsa i lurar medan andra in-till tycks inbegripna i något slags rituellt dans. Lurblå-

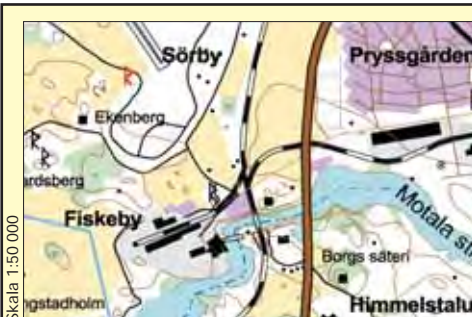
sare förekommer ibland också på skeppen och lurarna liknar då ofta ”krokar” som syns ovanför skeppens reling.

Bronsålderns lurar var ytterst komplicerade att tillverka och hade säkert en viktig roll vid religiösa högtider. Genom arkeologiska fynd vet vi hur lurarna såg ut och hur de lät. Ofta tillverkades lurarna i spegelvända par och blåstes parvis. Det suggestiva ljudet av lurarna måste ha hörts vida omkring när de användes vid de gamla ceremoniplatserna. Det finns teorier om att lurblåsarna avlöste

varandra för att åstadkomma en oändlig ton. När lurblåsaren måste avbryta för att hämta andan, då bröts förtrollningen.

Tre lurblåsare och andra figurer inbegripna i rituellt dans (?).

Vägbeskrivning

Från Norrköpings centrum: Åk Norra Promenaden nordväst ut till rondellen Riksvägen/Fin-spångsvägen. Fortsätt Finspångsvägen nordväst ut cirka 1 km, sväng till vänster vid Fiskebyvägen, (skylt Himmelstalund N), åk cirka 2 km och passera över E 4 och järnvägen vid Fiskeby. Ta därefter andra avtagsvägen till höger, (skyltar visar mot kulturminne och mot Leonardsberg). Åk cirka 300 m. Där svänger vägen till vänster och går utmed F 13:s gamla flygfält. Åk ca 600 m och

stanna vid gården Ekenberg, där en skylt visar på kulturminne. Om du åker bil eller cykel parkera här. Gå sedan åkervägen norrut till Tallungsberget, cirka 200 m.

På den stora skålgrophällen finns 520 gropar, enstaka eller i långa band.

3. Pryssgården – flest skålgropar på en enda häll

*Fornlämning Raä nr 75, Östra Eneby socken
Fornlämningen är skyltad och till större delen imålad.*

Här ligger 520 skålgropar samlade på en uppstickande bergklack i ett parkliknande område begränsat av modern villabebyggelse på ena sidan och Fiskebyvägen på den andra. Ristningen upptäcktes 1979 i samband med Riksantikvarieämbetets andra fornminnesinventering i området.

Det är ovanligt med så många skålgropar på en enda häll och det här är troligen den skålgropsrikaste i Östergötland.

Skålgroparna finns i första hand på häll-

lens högsta punkter, men är också knackade i långa band utmed bergklackens sidor.

Skålgropar, eller älvkvarnar som de också kallas, är det äldsta inknackade symboliska tecknet på hällar och stenar. De allra äldsta skålgroparna har man hittat på takblocken till stenkammargravar från den yngre stenåldern och det verkar som skålgroparna tillkommit under den tid stenkammargravarna var i bruk. Respekten för skålgroparna har levt vidare in i sen tid. Det berättas att man under

Skala 1:50 000

Vägbeskrivning

Från Norrköpings centrum: Åk Norra Promenaden västerut förbi Norrtull till rondellen Riksvägen/Finspångsvägen. Åk rakt fram i rondellen Finspångsvägen nordväst ut cirka 1 kilometer. Sväng till vänster vid Fiskebyvägen (skylt Himmelstalund N) och åk Fiskebyvägen cirka 400 meter (snett emot Kabelvägen och företaget Löfbergs Lila). Parkera på sidogata till Fiskebyvägen. Cirka 30 m norr om Fiskebyvägen ligger en uppstickande bergklack i ett grönområde nära ytterkanten av ett villaområde.

1800-talet fortfarande på vissa håll i landet offerade småsaker som mynt och nålar till älvorna i de små groparna för att det skulle ge lycka.

Vi vet inte riktigt hur bronsåldersfolket använde sina skålgropar. Kanske smorde man in dem med fett, tände på fettet och lät röken stiga till gudarna. Det är också tänkbart att man lade symboliska offer i de små groparna eller knackade in skålgropar som

4. Fiskeby – en mängd spjutbärare och en hästdragen vagn

*Fornlämning Raä nr 8, Östra Eneby socken.
Fornlämningen är skyltad och imålad.*

UNDER EN GRÄSSLÄNT PÅ DEN GAMLA LADUGÅRDSBACKEN TILL FISKEBY GÅRD har i mer än 100 år en stor hällristning legat dold. Den upptäcktes 1871 av C. F. Nordenskjöld som då dokumenterade ristningen. Senare blev den övertäckt för att bli ladugårdsplan. Ladugården är sedan länge borta och 1994 avtäcktes ristningen igen i samarbete mellan Riksantikvarieämbetet och Föreningen Bronsålder i Norrköping.

Ristningen som ligger på en sluttande bergyta, har ett stort antal spjutbärande män, skepp, fotsulor, djur, skålgropar och en hästdragen tvåhjulig vagn. Vagnen är hittills unik bland de östgötska ristningarna men förekommer på ristningar i Skåne och i

en ”förstärkning” till andra motiv på samma håll. Skålgropen är en symbol för liv och fruktsamhet och en teori är att skålgropen är en symbol för kvinnokönet.

Det finns mer än 7 000 skålgropar på ristningarna i Norrköpingstrakten. Några nya har inte knackats in sedan kristendomen infördes.

Den hästdragna tvåhjuliga vagnen är unik bland Östergötlands ristningar. Paralleller finns i Skåne och Bohuslän.

Bohuslän. Vagnarna kunde ha antingen två eller fyra hjul. De senare var i första hand transportvagnar som drogs av hästar eller oxar. Men vagnen tillhörde också den rituella sfären.

Vid Trundholm i Danmark har man hittat en märklig bronsskulptur som föreställer en häst som drar en vagn. På vagnen står en

Trundholmsvagnen

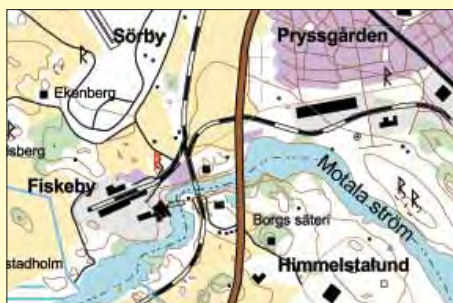
Spjutbärare och adoranter vid Fiskeby. Låg magin i att ständigt upprepa motivet?

förgylld, spiralornerad skiva på högkant. Det är solskivan som på detta sätt dras i sin vagn över himlen. Soldyrkan var säkert vanlig och ett sätt att nedkalla fruktbarhet och alstringskraft till jorden och dess människor.

På Fiskebyristningen finns också en flock **hundar**. Hunden är människans äldsta husdjur och har länge haft en speciell ställning som jaktkamrat, väktare och vallhund. De allra äldsta fynden av tamhund i Sverige visar att hundarna var av spetstyp. Hundar hade ibland så hög status att de fick speciella gra-

var. Under stenåldern förekom det att man strött ett heligt rödockrapulver över dem, kanske för att försäkra dem om nytt liv.

På ett av skeppen i Fiskeby står en man med ett föremål i höger hand som möjligen kan vara en **pilbåge**. De flesta pilbågar som avbildas på hållristningar är en kort typ av båge som liknar dem som användes av ryttare från Centralasien. Men våra pilbågs-skyttar på hållristningarna sitter nästan aldrig till häst eller verkar vara inblandade i krigiska händelser.

Skala 1:50 000

Vägbeskrivning

Från Norrköpings centrum: Åk Norra Promenaden västerut förbi Norrtull till rondellen Riksvägen/Finspångsvägen. Åk rakt fram i rondellen och fortsätt Finspångsvägen nordväst ut ca 1 km. Sväng till vänster vid Fiskebyvägen, (skylt Himmelstalund N). Åk Fiskebyvägen rakt fram, över E 4 och järnvägen och ta andra avtagsvägen till höger efter järnvägen. Rakt fram ser du Fiskeby fabrik. Här finns en stor parkeringsplats för Fiskebyfabriken. På gräsytan sydväst om parkeringsplatsen ligger Fiskebyristningen.

*Djurfigurer med ringformiga huvuden
– tamboskap i bronsålderssambället?*

5. Leonardsberg – spjutbärande gudom, djurbilder och procession av människor

*Fornlämning Raä nr 27, 84 och 33 Östra Eneby socken.
Till fornlämningarna 27 och 84 leder en markerad stig i Berghagen.
Hällristningarna är delvis imålade.*

INOM LEONARDSBERGS EGENDOM FINNS ETT STORT ANTAL hällristningar på 41 hällristningsytor.

Flera av ristningarna är djupa och tydliga och ligger i rännor som inlandsisen slipat. I den s.k. Berghagen ligger de kanske mest intressanta ristningarna. På en ganska brant västsluttande häll i nordvästra delen av Berghagen finns 118 registrerade figurer. Här kan man hitta 36 skepp, ungefär hälften konturristade och hälften uthuggna och flera med någon form av överbyggnad. Totalt 20 människofigurer – av vilka några möjligen kan tolkas som kvinnor och barn – är samlade i tre olika, tydliga processioner.

Bland de sju djurfigurerna på denna ristning kan nämnas en tydlig hjort med stor krona och två djur som har ringar till huvuden. Är de kanske boskap? Boskapen var mycket viktig för försörjningen under bronsåldern. Djuren gick på bete överallt där man inte hade små odlingar. Från djuren fick man ull, mjölk och gödsel. Boskapen var livsviktig om skörden eller jakten skulle slå fel. I Sydosteuropa och speciellt på Kreta dyrkades tjuren som ett heligt väsen och på hällristningar i Tanum i Bohuslän finns en

rad kraftfulla tjurar avbildade. Tjurarna symboliserade fruktbarhet, mod och styrka.

På en plan hällyta på det flacka krönet av Berghagen hittar man en 0,7 m hög spjutbärande, helt uthuggen mansfigur som till

En spjutbärande gudom – eller präst – med kraftigt markerade vador i Berghagen nära Leonardsbergs gård, Östra Eneby – den största figurristningen (0,7 m hög) i Norrköpingsområdet.

både storlek och utförande skiljer sig från det normala bland Östergötlands hällristningar. Den stora figuren har tolkats som en gudom – eller präst – och sättet att bära spjutet på uppsträckta armar förstärker intrycket att det inte är en normal vardagsscen som huggits in i berget.

Han har också avbildats med kraftiga vador som kan tyda på extraordinär kraft. Vi vet inte om de kraftiga vadorna var ett skönhetsideal under bronsåldern men det förefaller vara ett mode med stor spridning i tid och rum. Under vår bronsålder fanns de markerade vadorna på grekiska vaser och också på italienska hällristningar. Det kan ge en fingervisning om att de kulturella kontakterna under bronsåldern var mera vittomfattande än vi vanligen föreställer oss.

På samma ristning finns ett drygt 10-tal djurfigurer. De flesta är hjortar. I åtminstone tre fall uppträder de parvis där en hjort har horn, den andra inte.

NÄRA LEONARDSBERGS GÅRDS NORRA FLYGEL OCH PARKERINGSPLATSEN finns hållar med fotsulor, skepp, skålgropar, hjulkors,

Falliska män med särskilt markerade händer och fingrar. En fredlig hälsning eller aggressiv gest?

djur- och människofigurer. Mansfigurerna i den nedre delen av ristningen är ca 0,25 m långa och helt uthuggna. Båda har markerat kön och den ene har uppsträckt arm med spretande fingrar. Är den höjda handen med särade fingrar en fredlig hälsning eller tillbedjan? Eller en aggressiv gest som vill påminna om var reviret har sin gräns? Under yngre bronsåldern, (1100–500 f. Kr.), började konkurrensen om resurserna att hårdna och det medförde en ökad spänning i samhället. Men vad som ligger bakom den höjda handen vid Leonardsberg vet vi inte.

Vägbeskrivning:

Åk Norra Promenaden väster ut förbi Norrtull till rondellen Riksvägen/Finspångsvägen. Åk rakt fram i rondellen och fortsätt Finspångsvägen nordväst ut cirka 1 km. Sväng till vänster vid avtagsvägen till Fiskeby, (skylt Himmelstalund N). Fortsätt Fiskebyvägen över E 4 och järnvägen och ta andra avtagsvägen till höger efter järnvägen, (skylt visar mot kulturminne och mot Leonardsberg). Efter 300 m svänger vägen mot vänster utmed F13:s gamla flygfält. Följ grusvägen genom allén mot Leonardsberg och stanna framför Leonardsbergs gård på parkeringsplats utmed vägen. Därefter går man till fots cirka 30 m i sydvästlig riktning mot gaveln på en magasinsbyggnad. Där finns en stätta över stängslet och man går vidare in i hagen. Stolpar med en hällristningssymbol visar vägen till de mest intressanta ristningarna. En annan av de sevärda ristningsytorna ligger utanför denna hage. Den är belägen omkring 20 m nordväst om parkeringsplatsen, på ett sluttande bergsparti norr om flygelbyggnaden till Leonardsbergs gård.

Skala 1:50 000

Vid Karlsberget ligger de ristade skeppen alldeles intill Glans nutida vattenlinje. Denna bör ha varit densamma under bronsåldern.

6. Karlsberget vid Glan – hållristnings skepp vid vattenbrynet

Fornlämning Raä nr 45 i Östra Eneby socken

Fornlämning nr Raä nr 44 i Östra Eneby socken.

Skyltar med hållristningssymbol visar vägen från Leonardsbergs gård.

Hållristningarna är delvis imålade.

Det ovanliga med hållristningarna vid Karlsberget är inte ristningarna som sådana. Ristningarna består av åtta tämligen normala skepp, ett hjulkors, fyra linjer och tre älvkvarnar.

Men här är det läget alldeles intill Glans nuvarande vattenyta som kan förvåna.

Många hållristningslokaler ligger idag i den nedre kanten av bergåsar längs odlad mark som förr var sjöbotten eller våtmarker

vid vikar eller fjärdar. Dessa vikar skar under bronsåldern sönder landskapet och utgjorde samtidigt de naturliga förbindelselederna mellan olika bebyggelsecentra i området.

Vid Karlsberget kan partier av ristningsytan delvis ligga under vattenlinjen när det är högt vattenstånd. Arthur Nordén tolkade det så att ristningen är ett bevis för att Glans vattenyta i alla fall inte varit nämnvärt högre vid den tid då ristningarna gjordes än den är i våra dagar. Karlsberget var troligen en liten ö under bronsåldern när dessa ristningar gjordes.

Cirka 150 meter öster om udden med dessa ristningar ligger ytterligare en hällrist-

ning, (stolpe med hällristningssymbol visar vägen). Den ristningen är placerad på en plan, slät topp av en bergsrygg som skjuter ut mot sjön Glan och innehåller fem skepp, två hjulkors, en oval ring och två linjer. De två hjulkorsen är belägna ovanför det konturristade skepp som ligger längst mot väster. Om hjulkorsen ska föreställa solsymboler är det kanske solens båt vi ser framför oss på hällen.

Vägbeskrivning

Från Norrköpings centrum: Åk Norra Promenaden västerut förbi Norrtull till rondellen Riksvägen /Finspångsvägen. Åk rakt fram i rondellen och fortsätt Finspångsvägen nordväst ut cirka 1 km. Sväng till vänster vid Fiskebyvägen, (skylt Himmelstalund N). Åk Fiskebyvägen rakt fram över E4 och järnvägen. Ta andra avtagsvägen till höger efter järnvägen mot Leonardsberg. Parkera på P-platsen där om du åker bil, (vägbom). Gå eller cykla vidare i allén förbi ekonomibyggnaderna omkring 300 m norr om Leonardsbergs kursgård.

Ta till vänster vid väg mot fågeltornet vid Glan och följ stigen i tuvmarken cirka 300 m till en liten udde med släta klippor som sluttar ned mot sjön Glan. Det är badplatsen Karlsberget.

Skala 1:50 000

7 & 8. Skälv och Klockaretorpet – hällristningskoncentration i Borgs socken

*Fornlämning Raä nr 31 i Borgs socken
Fornlämning Raä nr 37 i Borgs socken
Fornlämning Raä nr 41 i Borgs socken.
Nr 41 är delvis imålad.*

Kring Skälvs gård finns flera ristningslokaler på båda sidor om gamla E4. Hällristningskoncentrationen är så stor att nästan varje liten åkerholme väster, öster och norr

om Skälvs gård har någon ristning.

Cirka 40 meter sydöst om Skälvs mangårdsbyggnad finns tre ytor med hällristningar och två skålgropsytor längs krönet och

*Solsymbol eller brinnande hydda?
Vid gamla E4 i Klockaretorpet.*

den sydvästra slutningen av en bergrygg, avgränsad av ett skyddsräcke av järn. Här finns skepp, solhjul, fotsulor, en falsk spiral och ett 90-tal skålgropar.

300 meter sydöst om gården finns på en åkerholme mellan gamla E4 och cykelstigen norr om denna en hållristning med 18 skepp, en mansfigur och 20 skålgropar. Den är inramad av ett järnstaket.

Cirka 650 meter sydväst från den sistnämnda ristningen och cirka 20 m söder om (och på Klockaretorpsidan av) gamla E4 finns flera intressanta ristningar. För att komma dit går man via gångtunnel under gamla E4 eller åker man mot Klockaretorpet

N och rakt fram på Moa Martinsons gata till korsningen med Hjalmar Lundgrens gata, där besöksparkering till bostäderna finns. Promenera sedan tillbaka omkrin 75 m på Moa Martinsons gata och gå cirka 100 m norrut upp på en grässlånt till dess krön.

På denna åkerholmes krön finns sex ristningsytor med sammanlagt 16 skepp, två djurfigurer, fyra ramfigurer, två hjulkors, tre spiral- eller cirkelfigurer samt ett linje- eller flätverksmönster av ovisst betydelse. Dessa ristningar innehåller många figurer som är svåra att försöka tolka.

Bland dem finns den figur som Arthur Nordén med tvekan ville se som ett försök till återgivande av en bronsåldershydda. Om det skulle stämma är det troligen en unik ristning. Vidare finns en figur som möjligen kan tolkas som en snara i vilken ett djur syns ha trasslat in sig. Snaror eller fångstnät var vanliga hjälpmedel vid jakt vid sidan av pilbåge och spjut.

Vid ristningarna finns rester av skyddsräcke och skyddsmärke av järn. Dessa var tidigare markeringar för hållristningsytor i Norrköpingstrakten.

Vägbeskrivning

Från Norrköpings centrum mot Södra Promenaden, åk Södra Promenaden västerut och dess fortsättning Linköpingsvägen genom Kneippen till rondellen Linköpingsvägen/Riksvägen, (trafikplats Kneippen). Fortsätt sydväst ut i riktning mot Linköping. Cirka 600 m från rondellen sväng höger mot Mässhallarna och Himmelstalund S. Sväng till vänster in på Skålv's väg (mittemot Utställningsvägen som leder till Norrköpings Mässhall). Åk omkring 1,5 km på denna grusväg fram till Skålv's gård. Vid ridhuset finns möjlighet till parkering. De närmaste ristningarna ligger cirka 60 m nordöst om ridhuset på en långsmal bergrygg.

Skala 1:50 000

*De hornprydda
adoranter vid E4
som föranledde
justering av väg-
sträckningen.*

9. Herrebro

*– platsen där hornprydda, ristade
adoranter vann en delseger mot
bilismens byråkrater*

*Fornlämning Raä nr 53, Borgs socken
Fornlämning Raä nr 54, Borgs socken
Fornlämning Raä nr 51, Borgs socken
Nr 53 är skyltad och imålad.*

Väster, norr och söder om Herrebro utbredde sig förr stora kärrmarker. Dessa var resten av en fredad sjö som en gång snördes av från Glan genom det trånga Eksund.

Här hade bronsålderns folk ett tryggt tillhåll med goda förutsättningar för bl.a. jakt och fiske, odling, boskapsskötsel och möjligheter att enkelt få tillgång till byggnadsmaterial som vass och lera. Dessutom var det nära till kommunikationerna på vattenleden Strömmen mellan Glan och havet.

Namnet Herrebro erinrar om nödvändigheten att bygga kraftiga broar eller vägbankar för att de landsvägsresande

långt senare skulle kunna passera denna kärrmark.

Kring gårdarna vid Stora Herrebro finns flera hällristningslokaler på båda sidor gamla E4, dels på åkerholmar, dels på tomtmark.

På det högsta bergkrönet på ett impediment i åkern omedelbart norr om gamla E4 och mitt emot Herrebro gård intill cykelvägen finns en större och ett par mindre ristningar med 16 skepp, två djurfigurer,

fem hjulkors varav några ekerförsedda, fem yxfigurer, en ramfigur, en vapenfigur och några skålgropar. Flertalet figurer är djupt och tydligt huggna.

Människofigur som kör vagn förspänd med hästar.

Den här ristningen var en av de första som upptäcktes och förtecknades i Östergötland. Det var på 1760-talet.

På en åkerholme väster om ovannämnda bergkrön är en hällristning med sex skepp, tio djurfigurer och cirka 45 skålgropar. Två av djurfigurerna är sannolikt hästar som är förspända något som liknar en vagn med en människofigur. Tamhästen har funnits i Sydskandinavien sedan 2000-talet f. Kr. Hästen har fått stor betydelse inom mytologin.

En ristning knappt 300 m nordnordväst om den senast beskrivna blev den som kom att orsaka en stormig debatt år 1989 när det gällde den nya E4:s sträckning kontra bevarandet av de riksintressanta hällristningarna i detta område. Till slut enades myndigheterna om en kompromiss: nya E4 flyttades cirka 15 m i sidled, huvudparten av ristningarna, bl.a. de unika ristningarna med människofigurer med uppsträckta armar, bevarades på plats medan andra block med ristningar av skepp, skålgropar mm försiktigt spjälkades

bort efter noggrann dokumentation. Dessa block togs om hand och förvaras i magasin. Två mindre, ristade ytor som innehöll skålgropar, slipade ytor och fotsulor var av så dålig kvalitet på grund av stora sprickbildningar att de inte kunde tas tillvara.

Ristningen ligger på en låg bergrygg på ett impediment i åker. Här finns skepp, åtta djurfigurer i grupp, enstaka fotsulor, cirkel- och ramfigurer samt skålgropar.

Av störst intresse på ristningen är de sju människofigurerna som bildar en procession. Merparten av dem bär horn på huvudet vilket får tolkas som hornprydda hjälmar av ett utseende som är känt från arkeologiska fynd. Det var bronsålderns män som bar sådana prydnader – inte vikingarna!

Processionen av män på ristningen håller sina armar uppsträckta i en tillbedjande eller åkallande gest. De brukar kallas adoranter. Vem bönen riktade sig till vet vi inte. Kanske var det solguden eller någon annan naturgud som skulle välsigna livet på jorden.

Vägbeskrivning:

Från Norrköpings centrum tag Södra Promenaden västerut och fortsätt Linköpingsvägen till rondellen Linköpingsvägen/Riksvägen, (trafikplats Kneippen). Åk rakt fram genom rondellen sydväst ut mot Linköping. Ta till höger vid skylten som visar mot Borgs kyrka. Cirka 600 m före Borgs kyrka och mittemot Herrebro gård sväng in till höger och parkera vid cykelstigen. Mitt emot Herrebro gård och alldeles intill cykelstigen ligger de hällristningar som är enklast att hitta.

De ristningar som ledde till att nya E4:an flyttades ligger på norra sidan av denna väg och nås genom att man åker förbi Herrebro gård upp till avtagsvägen väster om Borgs kyrka och följer skylten "Eksund 3 km". Efter knappt 1 km svänger man till höger in på Hedenlundavägen och åker cirka 1 km fram till Hedenlunda gård som ligger strax före en bro över nya E4. Härifrån promenerar man cirka 400 m till den bevarade ristningen alldeles norr om E4:s vägbana.

Skala 1:50 000

10. Egna hemsristningen vid Vrinnevigatan – märklig mantelfigur och kultiskt smyckad häst

*Fornlämning Raä nr 14 i S:t Johannes och Norrköpings innerstad
Fornlämningen är skyltad och tidigare imålad.*

Egna hemsristningen, som har fått namn efter bostadsområdet Egna hem norr därom, är den enda större hållristningen på denna sida Norrköping. Flertalet kända hållristningar återfinns mellan Motala ströms utlopp ur Glan och Norrköpings västra utkant. Men även i stadens södra delar finns enstaka skålgropsförekomster men ingen ristning som har sitt motstycke i Vrinneviristningen. Namnet Vrinnevi, (år 1413 skrivet Wrinda-vi), tolkas som gudinnan Vrinds kultplats. Vrind var en växtlighetsgudinna, personifierad i den heliga murgrönan.

Hållristningen ligger på den norra sluttningen av en bergrygg och består av 217 figurer där de 180 skålgroparna dominerar. Bland figurristningarna märks tolv konturristade skepp, sex hjulkors, en cirkelfigur med ekrar och sexton fotsulor av vilka åtta bildar fyra par. Dessutom finns två kraftigt ristade, njurformiga, stora figurer av vilka en är en mantelfigur. Den är cirka 2 x 1 m stor. Liknande finns på uppländska och skånska ristningar. Man får intryck av att en mantel brets ut på hällen och sedan har dess kontur huggits in i berget. Är det ett symboliskt

Njurformad mantel-liknande figur...

...och kultiskt smyckad häst (?).

offer till gudarna eller ett sätt att visa sin status?

Den andra drygt 2 m långa och kraftigt ristade figuren har ansetts vara en häst med praktfullt betsel. Arkeologiska fynd av praktfulla betselbeslag visar att hästen var en statussymbol under brons- och järnåldern.

Hästar är vanligen mycket schematiskt

framställda på våra hållristningar. Därför är några forskare tveksamma till att tolka denna figur som en häst utan menar i stället att det kan vara ett klädesplagg, ytterligare en mantel, på ristningen.

Under alla omständigheter är dessa båda figurer unika för Östergötland.

Vägbeskrivning:

Från Norrköpings centrum Drottninggatan söderut till Konstmuseet och vidare ut Hagebygatan, förbi S:t Johannes kyrka och över Söderleden. Sväng första gata till höger (Vrinnevigatan) i Hageby och stanna strax före korsningen med Bäckgatan. Orienteringsmärke är Elis Nordhs stora skulptur i svetsad bronsplåt, "Trollruna", från 1962. På den sluttande bergknallen bakom skulpturen ligger Egna hems- eller Vrinneviristningen. Ristningsytan är ca 30 x 10 m och delvis glest ristad.

11. Åsvittinge i Kuddby, Vikbolandet – skepp och skålgropar på bergkrön

Åsvittinge ligger på södra sidan av en dalgång mellan nedre Vadsbäcken och Kuddbyslätten.

Hållristningarna vid Åsvittinge gård ligger på ett impediment mellan åkrar och gårdsplan. Ristningen ligger på krönet och sluttningarna av en liten, tämligen brant bergknalle söder om rundlogen. På själva krönet finns två skepp, 1,6 m respektive 1,4 m långa. De är kraftigt konturristade och har bemanningsstreck.

*Fornlämning Raä nr 250 i Kuddby socken.
Ristningen är skyltad och delvis imålad.*

Runt dessa finns fem skålgropsförekomster med tillsammans 63 skålgropar och tre rännformiga fördjupningar.

I en tämligen slät fördjupning i berget finns 45 av de nämnda skålgroparna. Kanske är det här berget den forntida byns kultplats som brukats under lång tid.

Åsvittingeristningen är den östligast belägna bildristningen i Norrköpingsområdet.

Vägbeskrivning: Se nästasida.

12. Åby i Kuddby, Vikbolandet – skepp på håll nära jordbruksmark

*Fornlämning Raä nr 58 i Kuddby socken
Fornlämningen är skyltad och imålad.*

Ristningen ligger cirka 90 m östnord-öst om mangårdsbyggnaden på en mot norr sluttande håll intill en åker. Över hållen silar ofta vatten från den omgivande skogsmarken. Strax norr om hållristningen flyter en liten bäck in mot Vadsbäcken. Åby gård ligger på södra sidan av en dalgång mellan nedre Vadsbäcken och Kuddbyslätten.

Hållristningen är cirka 6 x 2,5 m stor och har skrovlig och starkt vittrad hälllyta. På hållen finns tretton konturristade skepp, nästan alla med bemanningsstreck, en närmast rektangulär ramfigur och fyra skålgropar.

Denna hållristning var länge den östligaste

av de kända av bildristningarna i Norrköpingsområdet. Numera är Åsvittingeristningen (se föregående sida) den längst österut belägna bildristningen på Vikbolandet.

Skeppen på Åbyristningen ligger på en sluttande håll intill nutida jordbruksmark. Den skrovliga hållen är ständigt översilad av vatten.

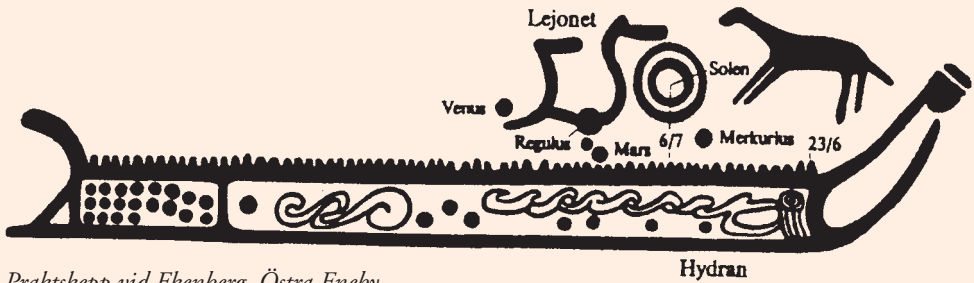
Vägbeskrivningar:

ÅSVITTINGE I KUDDBY: Från Norrköpings centrum åk Södra Promenaden österut till korsningen med Dagsbergsvägen. Då Dagsbergsvägen korsar Söderleden (E 22), ta vänster mot Arkösundsvägen, (väg 209). Fortsätt väg 209 cirka 11 km till avtagsvägen mot Stegeborg och Konungsunds kyrka. Sväng till höger och åk 3 km till avtagsväg till höger med skylten Åsvittinge 1 km. Stanna vid Åsvittinge gård. Orienteringsmärke är rundlogen på ladugårdsplanen. Gå därifrån stigen upp till bergkrönet. Det är ca 50 meter.

Skala 1:50 000

ÅBY I KUDDBY: Från Norrköpings centrum åk Södra Promenaden österut till korsningen med Dagsbergsvägen. Då Dagsbergsvägen korsar Söderleden (E 22), ta till vänster mot Arkösundsvägen, (väg 209). Fortsätt väg 209 cirka 11 km till avtagsvägen mot Stegeborg och Konungsunds kyrka. Sväng till höger och åk 3 km till avtagsväg till höger med skylten Åsvittinge 1 km. Åk förbi Åsvittinge gård och tag första avtagsväg till höger mot Åby gård, (cirka 700 m från Åsvittinge). Åk fram till Åby gård och parkera utmed vägen.

Prakt skepp vid Ekenberg, Östra Eneby.

Forntida kalendrar? Andra tolkningar av hållristningarna

Hur hållristningarna egentligen ska tolkas är ett problem som sysselsatt både fackfolk och amatörer. Eftersom ingen idag vet vad bronsåldersfolket ville förmedla med sina ristningar kan många teorier innehålla pusselbitar av sanningen. Det är kanske det som gör hållristningarna så fascinerande för många betraktare.

Astronomen, fil. dr. Göran Henriksson i Uppsala, lanserade 1991 en teori om att hållristningarna vid bl.a. Ekenberg kunde vara en astronomisk kalender där solförmörkelser som synts i Norrköpingstrakten under bronsåldern hade avbildats.

Sedan 1970-talet har han arbetat med dataprogram som visar när solförmörkelser inträffat och hur stjärnorna då stått. Han

funderade över om inte de stora, totala solförmörkelser som inträffat under bronsåldern i Sverige borde ha dokumenterats någonstans och anser att han fått bevis för detta vid bl.a. Ekenberg. De koncentriska cirklarna på hållarna skulle vara en avbildning av solkoronan som syns vid en solförmörkelse.

Under en total solförmörkelse blir det under några minuter så mörkt att stjärnor och planeter syns mitt på dagen. Det är ett sällsynt fenomen och bör ha berört bronsålderns soldyrkare djupt.

Enligt hans dataprogram inträffade en solförmörkelse kl 08:59 lokal tid den 6 juli 1230 f. Kr. framför Lejonets stjärnbild. Henriksson anser att den händelsen är dokumenterad i en rist-

ning på Ekenberg genom den koncentriska cirkeln (solkoronan), och fyra skålgropar som markerar de ljusstarkaste stjärnornas position i Lejonet samt en femte skålgrop som stämmer bra med Mercurius läge på himlen.

Ristningen finns omedelbart ovanför ett av prakt skeppen vid Ekenberg. Skeppet skulle då motsvara en del av solens årliga bana över himlavalvet, och strecken vid skeppets reling skulle motsvara antalet dagar räknat från ett viktigt datum på året, sannolikt sommar-solståndet.

Om detta stämmer kan vi stå inför en av världens äldsta kalendrar.

Även andra solmörkelser under bronsåldern finns enligt Henriksson avbildade

vid Ekenberg. En av dessa inträffade 1596 f.Kr. och har avbildats som en koncentrisk cirkel, (solskivan), med ett svärd riktat mot solen. Ända fram till 1600-talet e.Kr. uppfattades vissa kometer som ett svärd – Guds svärd. Här skulle det alltså röra sig om en avbildning av en komet som befinner sig nära solen – en spektakulär händelse. Intill solskivan finns skålgropar som skulle motsvara positionerna för några av de större planeterna.

En ristning på en sten vid en förhistorisk kultplats i Skottland skulle kunna vara

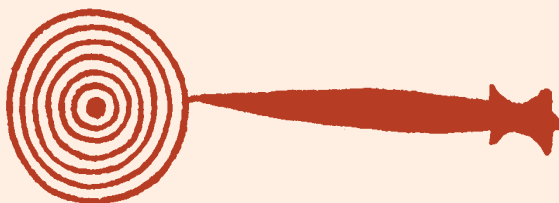
en återgivning av samma solförmörkelse. Även kinesiska skrifter nämner en komet omkring 1 600 f.Kr.

Även Dag Abelin, bosatt i Salignac, Frankrike, har i boken "Himmelens och hällarnas tecken", (1990), presenterat idén att en stor del av hällristningarna troligen fungerat som en forntida kalender och huvudsakligen skötts av kvinnorna.

Han anser att det främst låg i kvinnornas intresse att hålla reda på tidens lopp och vilka dagar som var viktiga för bl a jordbruk, fiske och jakt. Både jordbruket, fisket

och jakten är fulla av tidsbundna regler som uppkommit genom erfarenheter och kunnande om naturen och som förmedlats till nästa generation som regler. Behovet att kunna räkna fanns redan innan man kände till siffror. Då kan det ha skett genom att hugga in prickar och streck i hällarna.

Kombinerar man dessa symboler med imålning av ristningarna i två färger är behovet täckt för att göra en enkel kalender. Den kalendern grundar sig på månens rytm, enligt Dag Abelin.

Koncentriska cirklar (solsymbol) och svärd. En avbildning av en solförmörkelse under bronsåldern? Ristning vid Ekenberg, Östra Eneby.

Litteraturtips

Abelin, Dag. Himmelens och hällarnas tecken, 1990.

Burenhult, Göran: The Rock Carvings of Götaland, 1973

Burenhult, Göran: Länkar till vår forntid- en introduktion till Sveriges arkeologi, 1988

Fredsjö, Åke – Janson, Sverker – Moberg, Carl-Axel: Hällristningar i Sverige, 1969

Hasselrot, Pehr: Hällbilder - hotade fornminnen, 1984.

Hasselrot, Pehr—Ohlmarks, Åke: Hällristningar, 1966.

Janson, Sverker – Lundberg – Bertilsson - Hällristningar och hällmålningar i Sverige, 1989

Jönsson, S. Nyfynd och återfynd av hällristningar i Norrköpingsområdet. Ur Östergötland, 1980.

Nordén, Arthur: Östergötlands bronsålder, 1925.

Nordén, Arthur: Norrköpingsbygdens hällristningar, 1936.

Olsén, Pär: Norrköpings historia del 1, 1965.

Stenberger, M. Det forntida Sverige, 1979.

The Rock-Carvings of Norrköping

Most rock-carvings are found on flat rocks in fertile land near water. When the carvings were made the sea-level was 10—15 m higher than today and the rock-carvings are usually found on the level 15—25 m above the sea.

The main part of the rock-carvings of the Norrköping region are situated within an area of 2 x 5 km around the Motala ström, west and northwest of the city. The area was suitable for settling because of its access to water for fishing, sea-fowl hunting and communication, shores with reed and clay for building material, pasture, cultivable land and woods for hunting and collection of firewood.

More than 3.300 figure carvings and 7.000 cup-marks are known within the community of Norrköping. The most important site is Himmelstalund, which has the largest amount of figure carvings of the North.

The rock-carvings are usually dated from the Bronze Age, i.e. 1.800—500 B.C. The dating is mainly done with help of rock-carving pictures of real objects from the Bronze Age which

are known in original from graves etc but also with the help of time-specified objects with ornamentation of the same type as those of the carvings.

All the carvings on the same site have not been made simultaneously but during a longer period.

The people of the Bronze Age were beginning to settle down rather permanently. They lived in houses or huts, wattled of twigs covered with clay.

Hunting, fishing and collecting herbs and nuts were important means of provision, but they were also growing corn and keeping cattle. There is every probability that the society was socially divided, and that the remains we have found belong to the upper class.

The dead ones were buried together with their belongings, such as clothing, weapons and ornaments. Later on during the Bronze Age the burial custom changed with the introducing of cremation. The burial gifts were then fewer and more insignificant.

The rock-carving were usually picked in the rock with a stone or a metal tool.

Perhaps was the figure at first outlined with charcoal.

At least some of the carvings may have been filled in with some colour mixture such as grease and iron oxide. All colouring we see today is made in our time. The carvings are coloured to enable us to see them better. It is neither possible nor desirable to fill in all carvings. Uncoloured carvings are best seen in morning- or evening sun.

The rock-carvings can consist of whole scenes or of isolated figures. We believe that the pictures are conventionalized, one did not draw directly what was seen but what was known about the object, i.e. characteristic details.

Some figures represent objects from daily life whereas others are more difficult to interpret. The most probable theory is that they are symbols with religious-magic content.

The 3.000-years old rock-carvings are protected by law which states that no damage must be done on the rock. It is for example not allowed to make fire, carve, paint, fill in with chalk or even scrape away moss.

I Norrköpingstrakten finns ett av landets största och mest koncentrerade hällristningsområden.

Med denna vägledning vill vi inspirera till egna strövtåg bland ett tiotal intressanta hällristningsplatser i Norrköpingsområdet.

Vi vill också ge en inblick i den tankevärld som kan ha styrt bronsåldersmänniskornas liv för 3 000 år sedan.

